

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ,
МЕТОДОЛОГІЯ**

УДК 930.1: [94:929 Хмельницький](477) «16»

Ю. С. Степанчук

**ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ВІЙСЬКОВОГО ДІЯЧА В МАТЕРІАЛАХ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА В ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ» (ДО 360-РІЧЧЯ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ)**

У статті проаналізовано образ Б. Хмельницького як воєначальника, який постав у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченій 360-річчю битви під Пилявцями. Історіографічне значення досліджуваного збірника полягає в тому, що представлені в ньому історико-краєзнавчі наукові праці якнайповніше висвітлюють специфіку битви під Пилявцями у вересні 1648 р. У більшості з них фігурує постать Б. Хмельницького, рішення та вчинки якого стали переможними для козацького війська проти Речі Посполитої у перший рік Національно-визвольної війни.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історико-краєзнавчі дослідження, козацьке військо, польські війська, битва під Пилявцями, матеріали конференції.

Актуальною для історико-краєзнавчих досліджень залишається тема перших перемог козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким, над польськими військами в 1648 році. Підготовка, хід та результати цих битв привертають увагу фахівців, викликають зацікавлення у громадськості, що сприяє появі нових публікацій. У сучасній історичній науці наявна велика кількість праць, присвячених описові військових подій на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями, центральне місце в яких посідає постать Б. Хмельницького. Значний внесок у дослідження козацького військового мистецтва періоду Національно-визвольної війни, зокрема, зробили Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко [1;2], В. А. Смолій, В. С. Степанков [3], В. І. Сергійчук [4], І. К. Свешніков [5] та ін.

У вересні 2008 року в м. Хмельницький відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Пилявецька битва в історії України», присвячена 360-річчю битви під Пилявцями. За результатами її роботи видано збірник, який уміщує понад п'ятдесят наукових статей з різних аспектів військових подій під Пилявцями у вересні 1648 року. Характерною особливістю опублікованих матеріалів є те, що в них здебільшого проаналізовано образ Б. Хмельницького, рішення та дії якого стали переможними для козацького війська проти Речі Посполитої у перший рік Національно-визвольної війни.

Метою пропонованої статті є узагальнення рис Б. Хмельницького як військового діяча, окреслених у наукових статтях вищезазначеного збірника.

На нашу думку, опубліковані результати досліджень цієї науково-практичної конференції можна поділити на декілька груп. Першу становлять спеціальні праці, які вирізняються кропітким зіставленням першоджерел, розкривають стратегічні плани Б. Хмельницького в контексті Національно-визвольної війни, аргументують історичну роль перших перемог для формування української державності. Друга група – краєзнавчі дослідження, присвячені локальним військовим подіям на Східному Поділлі чи видатним землякам періоду Національно-визвольної війни. Проте це не применшує значення цих публікацій. Воно незаперечне, адже місцеві краєзнавці поширюють історичні знання, пропагуючи патріотизм до своєї землі, виховуючи й зміцнюючи державницьку самосвідомість серед населення. Тому з-поміж учасників конференції – не лише професійні науковці, а й педагоги, студенти, працівники бібліотек, журналісти, члени культурно-просвітницьких, громадських, політичних об'єднань, керівники селищних та районних рад, пересічні громадяни, які цікавляться історією рідного краю, пишуться нею.

Битва під Пилявцями стала третьою перемогою Б. Хмельницького над польськими військами у вересні 1648 року. У матеріалах конференції значну увагу приділено таким рисам Б. Хмельницького, як дипломатична досвідченість і далекоглядність у мистецтві керування військом. Дослідник В. С. Степанков доводить, що Б. Хмельницький мав план дій і розпочав підготовку до подальшого військового протистояння з Польщею ще у середині липня 1648 р. Зокрема, він виїжджає до Києва, де, можливо, хоче зустрітися з митрополитом Сільвестром Косовим, щоб заручитися підтримкою з боку вищого духовенства. Учений припускає, що частину військової здобичі у сріблі Б. Хмельницький привіз для матеріальної підтримки Софійського храму [6, с. 13].

В. А. Нарусевич зазначає, що після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький зумів раціонально використати тимчасове затишшя, щоб створити боєздатну армію та органи управління на місцях. Він зумів переконати реєстрове козацтво підтримати народний визвольний рух, підпорядкував розрізнені повстанські загони, на базі яких розгорнув нові полки, доручивши командні пости видатним ватажкам народних мас: Кривоноса призначив Черкаським полковником, Ганжу – Уманським, Головацького – Переяславським. Об'єднавши в такий спосіб козацтво, селянство та міщан, Б. Хмельницький досяг безоглядного послуху щодо своїх наказів, боровся з грабежами, свавіллям та анархією. Водночас гетьман вів переговори з Кримом, Туреччиною, Молдавією та Московією, намагаючись заручитися підтримкою або ж нейтралітетом сусідів у подальшій війні [7, с. 38]. Як зауважує В. М. Бондар, Б. Хмельницький мав намір домовитися з Польщею та направив своїх послів до Варшави. Його вимоги зводилися до збільшення кількості реєстрових козаків (до 12 тис.), відновлення козацького самоврядування і привілеїв, захист православної віри та повернення православним забраних уніатами церков [8, с. 41].

Т. В. Попова вказує на те, що пильну увагу, як і в попередніх військових діях, український гетьман приділив вибору місця майбутньої битви, з тим щоб воно нівелювало переваги армії супротивника, даючи змогу використовувати сильні сторони свого війська. Таку місцевість було знайдено на правому березі р. Іква, неподалік містечка Пилява. Місцевість була нерівною: глибокі балки, пагорби і рівчаки, що унеможливило приведення ворогом у бойовий порядок своєї кінноти – славнозвісних «польських крилатих гусарів» [9, с. 49]. Ведучи переговори з поляками через А. Киселя, Б. Хмельницький водночас активно готувався до бойових дій. Щоб збити ворога з пантелику, постійно маневрував у районі урочища Гончариха й поселень Уладівка-Куманівці [6, с. 15].

У Пилявецькому замку влаштували командний пункт Б. Хмельницького. Замок стояв на підвищеному березі Ікви і з його башт було зручно спостерігати за полем бою. Тут гетьман підписував угоди з татарами, вів переговори з поляками, чекаючи на кримську допомогу [10, с. 96].

У публікаціях аналізованого збірника виразно проступає наукова дискусія щодо місцезнаходження Пилявецького замку та локалізації самої битви. Зокрема, дослідник В. П. Жураківський хоч і аргументує місце бою результатами археологічної експедиції 1990-1991 рр. під керівництвом наукового співробітника ІА НАНУ Лариси Виноградської, проте закликає археологів розширити діапазон пошуку на 10 км у певних напрямках [11, с. 117]. О. Г. Погорілець зазначає, що незважаючи на археологічні розвідки місць битви під Пилявцями у 2005-2008 рр., питання локалізації місця Пилявецької битви залишається відкритим [12, с. 26].

В описі подій, що передували Пилявецькій битві, майже всі автори статей звертають увагу на неймовірну легковажність магнатів і шляхти, котрі, зібравши величезне військо, повірили в те, що справу вже зроблено [13, с. 55]. Більш ретельно до бою готувався Б. Хмельницький та його старшини, котрим вдалося зібрати під свої знамена понад 100 тис. осіб [9, с. 49].

У деяких дослідженнях Б. Хмельницький виступає в образі досить розсудливого і хитрого військового тактика. Зокрема, напередодні битви за наказом гетьмана козаки перекопали русло річки, аби спрямувати води на частину сіножатей. За собою козаки закріпили більш вигідні позиції, а полякам залишили простір, укритий чагарниками, чисельними рівчаками з водою й заболоченими низинами [9, с. 49]. Для того щоб змусити неприятеля вступити в сутичку на вигідній козакам позиції, Б. Хмельницький зреалізував низку тактичних хитрощів та імітацій у районі Старокостянтинова, вдаючи, що саме там він хоче прийняти бій. Зрештою, польське командування не розгадало підступності в маневрах Б. Хмельницького й прибуло туди, де його вже очікувала українська армія [14, с. 34]. В. П. Жураківський зазначає, що відступ від Старокостянтинова – це психологічний вплив на ворога, створення в нього враження того, що українська армія запанікувала, налякавшись численного польського війська [11, с. 112].

В. С. Степанков засвідчує, що захоплена жовнірами група козаків повідомила про намір Б. Хмельницького підійти з військами до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями. Ця звістка була свідомою дезінформацією з боку гетьмана, спрямованою на спонукання противника до виступу в похід [6, с. 18].

Варто зауважити, що такий прийом Б. Хмельницький застосовує не вперше. Ще напередодні битви під Корсунем польським жовнірам удалося захопити в полон козака і застосувати до нього тортури. У жажливих муках козак розповів, що під польським табором перебуває понад 60 тисяч повстанців, а кримський хан стоїть у полі, маючи ще більші сили. Звичайно, козак говорив неправду, намагаючись увести польське командування в оману. М. М. Кравець не без підстав припускав, що козака підіслав Б. Хмельницький [15, с. 224].

Схожі військові хитрощі сягають стародавніх часів. Наприклад, у битві при Кадеші 1274 р. до н. е. між єгипетськими та хетськими військами єгипетський фараон Рамзес II довірився інформації двох підісланих бедуїнів про те, що місто Кадеш не захоплене хетами, а хетська

армія перебуває за 200 км від Кадешу. Фараон безпечно кинувся до міста, а хети із засідки нанесли єгиптянам нищівний фланговий удар [16].

Черговим приводом для поширення дезінформації серед поляків стало повідомлення про підхід близько 5-6 тис. буджацьких татар під проводом Аутимір-мурзи й Айджамет-мурзи на допомогу Б. Хмельницькому. Тому український гетьман розпорядився поширити чутку про наближення хана з ордою. Ця інформація викликала в командування й жовнірів тривогу [6, с. 20]. А під час битви, для залякування ворогів, Б. Хмельницький наказав частині козаків вивернути кожухи і змішатися з татарами [17, с. 77].

В аналізованому науковому збірнику вміщено низку публікацій, присвячених поетапному перебігу подій битви під Пилявцями. В. С. Степанков підсумовує, що здобута Б. Хмельницьким блискуча перемога засвідчила наявність у нього великого таланту полководця, зростання бойових якостей української кінноти (адже саме вона, а не татари, винесли тягар боїв) [6, с. 22].

Як і в попередніх битвах, констатує В. П. Жураківський, у підготовці та проведенні Пилявецької битви виявився полководчий талант Б. Хмельницького, високий рівень українського військового мистецтва і його подальший розвиток порівняно з Жовтоводською та Корсунськими битвами. Дослідник упевнений, що в Пилявецькій битві чітко визначилася концепція виснажливої війни, яку Б. Хмельницький обрав основним способом боротьби проти Речі Посполитої. Для реалізації цієї концепції застосовано маневрову стратегію впливу на основні комунікації ворога. З цією метою створено авангард української армії у складі чотирьох козацьких полків на чолі з М. Кривоносом, який за три тижні до виходу головних сил у район бойових дій забезпечив контроль комунікацій на значній території майбутнього театру війни. Згідно з обраною концепцією головною метою бою стає виснаження та деморалізація ворога. Пилявецька битва є блискучим взірцем такої битви, адже перемогу забезпечено за рахунок повної деморалізації ворога [11, с. 117].

Після битви під Пилявцями гетьман вирушив до Староконстантинова, яким оволодів наступного дня. Імовіріше, зазначає В. С. Степанков, саме тут зібрана козацька рада прийняла ухвалу продовжити похід до Львова, а в разі потреби – до Вісли. Вживані під час цього походу заходи (направлення в різні куточки західноукраїнських земель підрозділів для їхнього звільнення, встановлення тісних зв'язків з місцевим населенням, створення у містах українських органів влади тощо) дають змогу припустити, що гетьман уже вбачав у них потенційну складову української держави [6, с. 22].

За висновками В. А. Нарусевич, Пилявецька битва засвідчила єдність селянства, козацтва та міщан, яку вміло використав Б. Хмельницький. Віра в талант полководця, його здатність обирати правильну стратегію й тактику вела народ України до волі і свободи. Авторитет гетьмана зріс до небачених висот, додаючи йому сили і впевненості [7, с. 40].

Високу оцінку військовому мистецтву Б. Хмельницького дав Л. В. Баженов. Учений підрахував, що Б. Хмельницький сукупно перебував у Південно-Східній Волині, Брацлавщині й Поділлі понад шість місяців, з-поміж яких тричі, у 1648, 1649 і 1651 рр., упродовж місяця – у своїй ставці в Пилявцях. Це давало йому змогу не лише здійснювати переможні битви, але й добре пізнати край, його людей, залишити добру згадку про себе в мешканців тих міст і сіл, де він перебував [18, с. 149].

Отже, у вищеподаному аналізі матеріалів збірника історіографічний образ Б. Хмельницького як воєначальника позбавлений контрверсійності та є позитивно однозначним. Український гетьман постає непримиренним ворогом Польщі, талановитим воєначальником, майстерним організатором козацько-селянських мас. Щоправда, дещо дуалістичний образ Б. Хмельницького знаходимо в науковій інтерпретації В. П. Мацько. Покликаючись на твори Т. Шевченка, С. Олійничука, В. Винниченка, В. Липинського, І. Огієнка, І. Белебега, автор зображує українського гетьмана суперечливою постаттю українського державотворення [19, с. 64].

Аналогічною є думка Т. В. Рудзій стосовно того, що результати Пилявецької битви привели козацьке військо до стін Львова, Замостя, Дубно та фактично відкрили війську Б. Хмельницького шлях на Варшаву. Проте, попри вимоги радикально налаштованих полковників, гетьман відмовився вести своє військо на Краків та Варшаву. Деякі історики стверджують, що він побоювався того, що в разі наступу на польські столиці папа римський оголосить хрестовий похід проти повстанців. Інші дослідники вважають, що гетьман плекав надію знайти спільну мову з новим польським королем Яном Казимиром [13, с. 57].

Деякі публікації наукового збірника окреслюють специфіку характеру й темпераменту Б. Хмельницького. Зокрема, В. О. Парандій описує особливості важкої вдачі гетьмана, акцентуючи на його скептичності, несхильності до розважливих суджень, гарячкості. На думку дослідника, потрапляти під руку Б. Хмельницького у хвилини гніву – небезпечно для життя. Якось у 1653 р., коли старшина поставила під сумнів доцільність походу на Молдавію, гетьман

спересердя рубонув шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка по руці. На щастя, рана виявилася не надто глибокою [20, с. 155].

Натомість В. А. Нарусевич наголошує на інших, позитивних, рисах характеру Б. Хмельницького – благородстві, доброті, співчутливості – й описує те, як після битви під Пилявцями гетьман наказав знатних поляків поховати з військовими почестями при Польському костелі, а одинадцять офіцерів-найманців відпустив під чесне слово і підписку не воювати з козаками [7, с. 40]. Проте В. Є. Рудюк повідомляє, що відпущені Б. Хмельницьким полонені Косаковський, Червінський та Осолінський дали слово честі, що доставлять відповідь на його подання до короля й неодмінно через два тижні самі з'являться і перекажуть почуту від уряду відповідь. Однак ніхто так і не з'явився [14, с. 37].

Отже, в матеріалах науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями, образ Б. Хмельницького окреслено всебічно: як історичну особу, як видатного військового діяча і як людину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохий, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с.
2. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Книга 1: 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – 316 с.
3. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
4. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К., 1996. – 254 с.
5. Свешніков І. К. Битва під Берестечком (Дослідження на основі письмових документів і результатів археологічних розкопок однієї з найвизначніших подій Визвольної війни 1648-1654 рр.) / І. К. Свешніков. – Львів, Слово, 1993. – 301 с.
6. Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення / В. С. Степанков // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 13-22.
7. Нарусевич В. А. Пилявецька битва – вияв полководницького таланту Богдана Хмельницького / В. А. Нарусевич // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 38-40.
8. Бондар В. М. Пилявецька битва – видатна подія Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. / В. М. Бондар // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 40-45.
9. Попова Т. В. Пилявецька битва: міфи і реальність / Т. В. Попова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 47-53.
10. Жукова О. В. До питання про визначення часу побудови пилявецького замку / О.В. Жукова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 95-102.
11. Жураківський В. П. Проблеми пошуку місця битви під Пилявцями / В. П. Жураківський // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 106-118.
12. Погорілець О. Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. (2005-2008 рр.) / О. Г. Погорілець // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 22-27.
13. Рудзік Т. В. Пилявецька битва на шляху створення Української незалежної держави / Т. В. Рудзік // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 53-62.
14. Рудюк В. Є. Пилявецька битва в історії України / В. Є. Рудюк // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 32-38.
15. Кравець М. М. Методичні поради студентам з вивчення Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької, Зборівської й Батозької битв (Методична розробка, підготовлена професором

- М. М. Кравцем у 1981 р.) / М. М. Кравець // Збірник матеріалів XXIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «К озачтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 215-227.
16. http://uk.warriors.wikia.com/wiki/Битва_при_Кадеші
 17. Вінюкова-Волкова В. М. Маловідоме джерело про битву під Пилявцями 1648 р. / В. М. Вінюкова-Волкова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 75-78.
 18. Баженов Л. В. Поділля і Південно-Східна Волинь у планах, реляціях і діях Богдана Хмельницького / Л. В. Баженов // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 138-147.
 19. Мацько В. П. Пилявецька битва 1648 року – важливий чинник наукового краєзнавства та літературознавства // В. П. Мацько // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 62-67.
 20. Парандій В. О. Гетьман Богдан Хмельницький – людина, що створила епоху / В. О. Парандій // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 152-158.

Stepanchuk Yu. S. Image of Bohdan Khmelnytsky as a Military Figure in the Materials of All-Ukrainian Scientific-Practical Conference «The Battle of Pylyavtsi in the History of Ukraine» (to the 360-anniversary of the battle of Pyliavtsi)

The article analyzes the image of B. Khmelnytsky as a commander outlined in the all-Ukrainian scientific-practical Conference «The battle of Pylyavtsi in the history of Ukraine», dedicated to the 360-anniversary of the battle of Pylyavtsi. The historical value of this collection is that it presents the historical and regional studies on the history of the battle of Pylyavtsi in September 1648 year. Most of the published materials discuss the figure of B. Khmelnytsky whose decisions and actions brought victory for the Cossack troops in the fights against the Rich Pospolyta in the first year of the national liberation war.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, historical, regional studies, the Cossacks, Polish troops, the battle of Pylyavtsi, Conference materials.

Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницкого как военачальника в Материалах Всеукраинской научно-практической конференции «Пилявецкая битва в истории Украины», (до 360-летия битвы под Пилявцами).

В статье проанализирован образ Б. Хмельницкого как военачальника, представленный в материалах Всеукраинской научно-практической конференции «Пилявецкая битва в истории Украины», приуроченной к 360-летию битвы под Пилявцами. Историкографическое значение исследованного сборника в том, что представленные материалы всесторонне освещают специфику Пилявецкой битвы. В большинстве из них фигурирует образ Б. Хмельницкого, решения и действия которого стали победными для казачьего войска в боях против Речи Посполитой в первый год Национально-освободительной войны.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, историко-краеведческие исследования, казацкое войско, польские войска, битва под Пилявцами, материалы конференции.

Статтю подано до редколегії 18.01.2017 р.